

ЄЛИСАВЕТ(ГРАД) ПІД ВЛАДОЮ ДИРЕКТОРІЇ УНР (ЛИСТОПАД 1918 – ЛЮТИЙ 1919 РОКУ)

Статтю присвячено нетривалому періоду панування Директорії Української Народної Республіки в повітовому центрі Херсонської губернії м. Єлисавет (українізована назва міста Єлисаветград).

Ідеться про перехід міста і повіту під владу Директорії, про антигетьманський переворот, здійснений сотником Михайлом Вербицьким за підтримки місцевого осередку «Українського національного союзу», а також формування збройних сил УНР у місті та повіті. Розглядається діяльність різних органів місцевого самоуправління та їхні взаємини зі збройними силами Директорії, а також процес поступового поширення анархії, перебіг основних збройних конфліктів на території повіту між різними політичними угрупованнями, а також конфлікт із німецьким контингентом, що мав за умовами Комп'єнського перемир'я залишити територію повіту.

У статті також ідеться про падіння влади Директорії та спробу організувати повстання проти петлюрівських військ. Невдалий початок повстання призвів до масштабного єврейського погрому та пограбування міського майна. Спростовується найбільш поширена версія про керівництво повстання з боку більшовиків, пояснюється основна мотивація керівництва повстанням.

Ключові слова: історія України; Українська національна революція 1917–1921; Гетьманська держава П. Скоропадського 1918 р.; антигетьманський переворот листопад-грудень 1918 р.; Директорія УНР 1918 р.

Постановка проблеми. Відзначення на загальнодержавному рівні 100-річчя Української революції 1917–1921 рр. зумовлює чергове «нове прочитання» призабутих (чи просто вилучених і прихованих) з ідеологічних міркувань минулої суспільно-політичної доби та міркувань доцільності перехідного періоду сторінок української історії, що є неможливим без неупередженого залучення до наукового обігу архівних документів і матеріалів, які не розглядалися дослідниками раніше. У той час, коли основні події і персоналії революційного процесу, в основному, вивчені і виписані в монографічних дослідженнях, статтях і підручниках достатньо і продовжують осмислюватися істориками, філософами, культурологами й літературознавцями завдяки документам центральних архівних установ України, локальні події на периферії, що відбувалися в рідніщі загальноукраїнської історії, досі залишаються поза увагою широкого загалу науковців. Це стосується, зокрема, й історичних подій означеного періоду в північній частині Херсонської губернії – Єлисаветграді й Єлисаветградському повіті.

Нетривалий період панування влади УНР у Єлисаветі (офіційний українізований варіант назви Єлисаветград) та Єлисавет(град)ському повіті в листопаді 1918–1919 рр. визначив

перебіг політичної та військової боротьби на весь 1919 рік, а частково і на 1920–1921 рр. Саме в цей період у повіті, як і на більшості території України, поширюються партизанщина під знаменами всіх кольорів, селянська анархія, погромницький рух та кримінальний бандитизм, що став проблемою для будь-яких сил державницького характеру, які намагалися контролювати Єлисавет(град)ський повіт Херсонської губернії і сам повітовий центр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На превеликий жаль, зазначені події досі не отримали достатнього висвітлення в науковій літературі, хоча деякі спроби їхнього осмислення протягом останніх майже тридцяти років робилися на сторінках місцевої преси. А тому до нинішнього часу в розумінні вказаного періоду історії панувала розтиражована точка зору, запозичена зі збірника спогадів учасників революційного руху «Годы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине», виданого у 1927 р. до 10-річчя перемоги більшовицької революції. Оскільки значна кількість персонажів, що мали вплив на формування збірника, стали більшовиками лише після перемоги радянської влади і ретельно приховували деякі небільшовицькі епізоди зі свого минулого, то і вважати той погляд на події листопада 1918 – лютого 1919 рр. повністю більшовицьким не можна. У збірнику наскрізно провадилася думка, що весь вказаний період відбувалася боротьба більшовиків з представниками усіх інших політичних платформ і рухів за встановлення радянської влади у місті. Відповідно і сутички військ УНР із різними партизанськими загонами, повстання 1–4 лютого 1919 р. і визволення міста від військ Директорії повністю приписувалися ініціативі більшовицького підпілля у повіті¹.

У 2018 р. із нагоди відзначення сторіччя Української революції побачив світ збірник статей науковців і краєзнавців м. Кропивницького², задуманий як відповідь згаданому більшовицькому ювілейному збірнику. Це видання є класичним прикладом дослідження місцевої історії, з якого складається більш-менш повна картина Української революції 1917–1921 рр. у краї. Джерельну базу дослідження становлять документи Державного архіву Кіровоградської області та окремі матеріали деяких єлисаветградських газет відповідної доби, які зберігаються в зазначеному архіві. Автори статей, вміщених у збірник, значну кількість документів вводять до наукового обігу вперше, висвітлюючи резонансні у свій час, проте маловідомі для наших сучасників події. Проте вони лише дотично й досить епізодично торкаються обраної нами теми, йдучи, переважно, у фарватері загальноукраїнських досліджень і підпорядковуючись творчій настанові при створенні також таки «ювілейного» збірника, що передбачає і деяку пафосність, й компліментарність щодо подій і персонажів, які згадуються.

У Державному архіві Кіровоградської області зберігається комплекс документів, серед яких і документи довідково-інформаційного фонду (досі не залучені до праць дослідників), зокрема періодика, яка містить свідчення про буденне щоденне життя мешканців Єлисавет(град)а і повіту в буремні революційні роки, що сумарно для нас складаються в більш строкату й розмаїту, часом сповнену барвами різних знамен картину тогочасних подій в краї. Тож **науковим завданням** цієї статті є популяризація й уведення до наукового обігу зазначених документів епохи Української революції 1917–1921 рр. та відомостей, що в них містяться, в загальному контексті історії України загалом і відповідної території зокрема.

Метою ж пропонованої статті є спроба безсторонньо розкрити, повернувши із забуття, одну з найбурхливіших сторінок історії часів Української революції на території нинішньої Кіровоградської області.

Виклад основного матеріалу. У 1918 р. повітовий центр Єлисавет пережив кілька етапів зміни влади, що для більшого міста означали би кардинальні зміни в політичній ситуації.

На початку березня 1918 р. Єлисавет був окупований німецькими військами, які згодом змінили війська Австро-Угорщини, за етнічним складом німці-австріяки, угорці та українці-галичани. У місті номінально встановлено владу Української Народної Республіки. Проте

¹ Годы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине (К десятой годовщине Октябрьской революции). Зиновьевск : Окружная Октябрьская комиссия, 1927. С. 56–57.

² Роки боротьби 1917–1922 на Єлисаветчині. Український погляд. 1917–1918 рр. Початок революційної стихії. Книга перша» / Авт.-упоряд. Ю. С. Митрофаненко. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. 212 с.

міським життям і далі керувало міське земське зібрання (міська дума), яке, на думку уповноваженого Міністерства внутрішніх справ УНР Базилевича ставилась до української влади «іронічно»³.

Прихід до влади Гетьмана П. Скоропадського у квітні 1918 р. також не викликав жодних змін у житті Єлисавета. Зовсім інша ситуація склалася на селі. Наприкінці 1917–1918 рр. до сільських населених пунктів повіту почали масово повертатися озброєні солдати з фронтів Першої світової війни, що зазнали обробки есерівської й частково більшовицької пропаганди, були ознайомлені з Декретом про землю. Вони в організованому та неорганізованому порядку розпочали розподіл поміщицької землі. Спроби поміщиків повернути назад свою землю та майно викликали селянські виступи в Канежі, Рівному та Новоукраїнці. Але повстання були негайно придушені окупаційними військами.

Проте вже наприкінці літа 1918 р. по всій Україні розпочалися партизанські бойові дії проти окупантів та гетьманців. Восени навколо Києва почали концентруватися загоони опозиційних сил. Керівну роль у постанні відігравали найбільше українські соціалістично-революціонери. В Олександрійському повіті (сусідній із Єлисавет(град)ським) Никифор Григор'єв організував свій загін, який незабаром перетворився на досить велике збройне формування, яке отримало назву «Задніпровська дивізія». Н. Григор'єв не бачив свого місця у боротьбі за Київ, проте думав просуватися до Одеси, Миколаєва та Херсона⁴.

Тривав процес гуртування озброєних селян. Так, у вересні 1918 р. у Канежі був створений новий волосний ревком, до якого переважно увійшли есери українського штабу. Селянський загін чисельністю близько 280 осіб очолив герой канізького повстання Данилов, який діяв під псевдонімом Григорій Босий. Загін узяв активну участь у відновленні влади УНР в повіті⁵.

У Єлисаветі з жовтня 1918 р. робітники заводу Ельворті розпочали страйк проти господарів підприємства, вимагаючи у них підписання колективної угоди. Страйк тривав більше ніж місяць. Про підтримку робітників заводу Єльворті заявили працівники міського водогону та електричної станції. Їхній страйк залишив би місто без води і без електроенергії, що могло призвести до поширення епідемій, потенційним джерелом яких були колишні військовополонені, що захворіли на шляху додому і залишилися у місті⁶.

Тим часом, 30 жовтня Австро-Угорщина, а 11 листопада Німеччина визнали свою поразку у Першій світовій війні і зобов'язалися евакуювати війська з усіх окупованих територій. 14 листопада було утворено Директорію, що мала керувати повстанням. Більшість загонів, сформованих у волостях Єлисавет(град)ського повіту, не брали участі у боях за Київ. Перехід самого повітового центру під владу Директорії відбувся безкровно і без серйозних зіткнень, хоча на той час у місті були розквартировані декілька військових частин гетьманців.

За свідченням тогочасних місцевих газет, переворот стався все ж у ніч з 19 на 20 листопада, коли окремих курінь сотника Михайла Вербицького разом з куренем галичан, які раніше належали до австро-угорських збройних формувань, роззброїли й заарештували офіцерську дружину та учнівський загін. О 4 годині ранку загін Вербицького заарештував повітового старосту В. Верещагіна та його помічника Г. Бракера. Бракер був застрелений, ніби при спробі відібрати зброю у конвоїра. Тоді ж у перестрілці з українським патрулем загинув німецький комендант міста Гофман та його офіцер, що прямували до штабу. Отаман Вербицький був призначений комендантом міста. Гетьманська варта визнала його владу і згодилася підтримувати порядок у Єлисаветі⁷.

³ Журнал засіданий Елисаветградской городской думы. 3 января 1918 года – 21 ноября 1918 года // Державний архів Кіровоградської області, ф. 18, оп. 1, спр. 578, арк. 89–89 зв.

⁴ Годы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине (К десятой годовщине Октябрьской революции). Зиновьевск : Окружная Октябрьская комиссия, 1927. С. 78.

⁵ Данилов Панас Іванович. Справа // Державний архів Кіровоградської області, ф. П–4, оп. 2, спр. 618, арк. 3–3 зв.

⁶ Первое заседание восстановленной Думы 16 ноября // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 8. 16 ноября (5 ноября). С. 3–4.

⁷ События в Елисаветграде // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 12. 21 ноября (8 ноября). С. 3.

22 листопада відбулося засідання міського земського зібрання, що оголосило себе «Демократичною думою». Розглянуто питання про перехід гетьманської варти у підпорядкування міського самоврядування, а також заяву начальника варти про виплату грошового утримання вартовим. Вартою (фактично гетьманською поліцією) були невдоволені всі прошарки населення міста. Але розпустити варту дума відмовилася, оскільки рівноцінної сили для охорони порядку в місті не було. Відтак потрібно було відшукати гроші для вартових. Дума ж не мала відповідних коштів, але не заперечувала про перехід варти під її опіку. Також дума констатувала збільшення в місті кількості злочинів, що супроводжувалися людськими жертвами, тому ухвалила резолюцію про обов'язкове несення охоронної служби⁸.

25 листопада Вербицький продовжив підпорядковувати Директорії збройні загони, що перебували в місті. Він прийшов до розташування 18-го піхотного Запорозького полку і заявив, що призначений командиром полку. Коли офіцери почали вимагати у Вербицького наказ про призначення, той показав постанову місцевого відділення «Українського національного союзу» за підписом його голови Т. Я. Біланенка. Вербицький вимагав активного виступу від тих, хто симпатизував Директорії. Решті Вербицький наказав негайно розійтись⁹.

У відповідь більшість полкового офіцерського товариства ухвалила не визнавати призначення Вербицького командиром полку, не вступати в жодні переговори та угоди. Чинний командир полку та офіцери вирішили розійтись без збройного спротиву, отримавши при цьому документи, атестати та гроші за службу. Також офіцери полку вирішили поставити до відома селянські та робітничі організації, що не бажають пролиття братерської крові, а тому відходять¹⁰.

Таким чином, Михайло Вербицький фактично очолив українські збройні сили у місті. Оскільки більшість військових частин міста формувалися за доби Гетьманату і були вже українізовані, то Вербицький отримав під свою оруду найбільш боєздатну силу, що дозволило йому контролювати місто.

У часи Гетьманату в Єлисаветі начебто «діяло» більшовицьке підпілля, проте його «запекла боротьба» проти гетьманців насправді зводилася до активного переховування: постійна зміна «явочних квартир» та «паролей» при найменшому натяку на можливу небезпеку – панічні чутки, що моментально розносилися у середовищі «підпільників»¹¹.

Тепер же прибічники «влади рад» отримали можливість діяти легально. 4 грудня 1918 р. у приміщенні місцевого цирку відбулося загальне зібрання робітників міста під керівництвом меншовика Добровольського. Із промовами виступили місцеві соціал-демократи, які доповіли про розрив переговорів із промисловцями про примирення. Після них слово узяв «робітник з іншого міста» і зачитав із зошита декларацію, яка засуджувала профспілкову тактику боротьби, виказувала недовіру до демократичного устрою і закликала до негайної передачі влади Раді робітників та селян, а також до збройною боротьби. Спроба Шляніна заперечити останньому промовцю була зірвана групою чисельністю близько 40 осіб, що здійняла «шалений шум». Незважаючи на це, тактика примирення з промисловцями була ухвалена більшістю голосів¹².

Незабаром думська комісія вивчила стан речей і дійшла висновку, що завод був закритий не через нестачу коштів та матеріалів, а через діяльність його господарів. Відповідно дума ухвалила пропозицію відкрити підприємство та продовжити переговори до досягнення компромісу між профспілками та промисловцями. Незважаючи на це, у місті розпочався загальний страйк, оголошений профспілкою металургів «Союз металістів» і 8 грудня 1918 р. робітники першими на території України досягли перемоги, примусивши керівництво заводу Ельворті підписати з ними колективний трудовий договір¹³.

⁸ Э. Ч. Заседание демократической думы // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 25. 7 декабря (24 ноября). С. 3–4.

⁹ 18 пехотный Запорожский полк // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 18. 28 ноября (15 ноября). С. 4.

¹⁰ События в Елисаветграде // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 23. 25 ноября (12 ноября). С. 4.

¹¹ Годы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине (К десятой годовщине Октябрьской революции). Зиновьевск : Окружная Октябрьская комиссия, 1927. С. 55–56.

¹² Цирк, 4 декабря // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 24. 6 декабря (23 ноября). С. 4.

¹³ Коллективный договор принят // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 27. 10 декабря (27 ноября). С. 3.

Того ж дня у міській пресі було вміщено оголошення від Єлисавет(град)ського повітового воїнського начальника і коменданта Коваленка про початок мобілізації від імені Української Народної Республіки. Комендант наказував усім громадянам призиву 1915–1919 рр. включно, що пройшли військову службу в усіх родах військ і у флоті, здатним носити зброю, також і офіцерам, стати до рядів армії УНР. Військовозобов'язані, волосні управи яких отримали наказ, повинні були протягом 24 годин з'явитися на збірний пункт у Єлисаветі. Вони повинні були мати хороше взуття, за можливістю бути одягненими у військову форму та озброєними. Ті, хто мав верхових коней, повинні були з'явитися з конем. Кожен мобілізований повинен був мати з собою запас їжі на 5 діб. Також наказ встановлював черговість прибуття на збірний пункт мешканців різних волостей повіту¹⁴.

Незабаром українські сили в Єлисаветі отримали підтримку ще з одного боку. У місті базувалася частина австро-угорських військ, укомплектована галичанами. 11 грудня їхній командир доктор Копцюк (за іншими даними Коптюх) заявив, що його вояки мають абсолютно братерське ставлення до українських республіканців, як тоді називали прибічників УНР. «Тільки вороги трудового народу і провокатори можуть поширювати злісні чутки, що це не так». Декларація від імені галичан була підписана головою «Українського національного союзу» в повіті Т. Біланенком¹⁵.

Наступного дня, 12 грудня, Єлисаветський повітовий комендант полковник Коваленко віддав наказ, який фактично передбачав здачу зброї населенням міста. Посилаючись на розпорядження Директорії УНР, Коваленко закликав громадян Єлисаветського повіту негайно здавати зброю до волосних земських управ. Волосні управи мали доставити здану зброю у найближчі арсенали комендатур війська УНР, що були розташовані в містах Єлисавет, Вознесенськ, Новомиргород, Бобринець, Орлик, Голта.

Також Коваленко оголошував, що у м. Єлисавет серед військових формувань вважаються законними лише 1-й Січковий Єлисаветський полк, 2-й Маршевий Січковий полк та кінний дивізіон, об'єднані в окрему дивізію. Командиром дивізії призначався Михайло Вербицький, командиром 1-го Січкового Єлисаветського полку – Антон Гаркуша, командиром 2-го Маршевого Січкового полку – Гнат Зінкевич, кінним дивізіоном мав командувати Дмитро Вербицький. Фактично 1-й Січковий полк об'єднав підрозділи 18-го Запорозького та, можливо, 16-го Єлисавет(град)ського піших полків армії гетьманату, що перейшли на бік Директорії. 2-й Маршовий Січковий полк складався з галичан. У складі кінного дивізіону були добровольці – члени Вільного козацтва з догетьманських часів. Решта військових частин оголошувалися розформованими і мали влитися до вказаних частин військ УНР¹⁶.

Задля забезпечення військовослужбовців армії УНР харчами, кожен сільський господар Єлисаветського повіту повинен був здати на потреби війська один пуд борошна, один пуд картоплі та по 10 «хвунтів» буряків, квасолі, гороху тощо – все це потрібно було доставити на спеціальні бази військ УНР, розташовані у м. Єлисавет, с. Шостаківка, м. Бобринець, м. Новоукраїнка, станції Плетений Ташлик, м. Новомиргород, м. Вознесенськ, м. Ольвіопіль (станція Орлик). Розпорядження не стосувалося самого Єлисавет(град)а, який мав бути обкладений грошовим податком замість харчового¹⁷.

Одночасно, з 9 грудня 1918 р. військовим комендантом Єлисаветського повіту наказувалося усім вважати соломку та сіно з поміщицьких маєтків реквізованими на користь армії УНР. В економіях потрібно було залишити лише частину фуражу для прокорму худоби, яка утримувалася в маєтках.

Полковник Коваленко уточнив наказ про мобілізацію мешканців повіту. Згідно з його роз'ясненням від мобілізації звільнювалися тільки ті офіцери, що обіймали посади вчителів до

¹⁴ Объявление, от Елисавет. уездного воинского начальника и коменданта // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 26. 8 декабря (25 ноября). С. 3.

¹⁵ Біланенко Т. Я. От Украинского Национального Комитета // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 28. 11 декабря (28 ноября). С. 3.

¹⁶ Наказ по урядованію Повітового Коменданта м. Єлисавету та його повіту 10 грудня 1918 року м. Єлисавет // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 29. 12 декабря (29 ноября). С. 2.

¹⁷ Приказы по комендатуре г. Елисаветграда и его уезда. 8 декабря 1918 года // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 29. 12 декабря (29 ноября). С. 2.

27 листопада 1918 р. Від мобілізації звільнювалися: посадовці, що обіймали посади перших шести класів держслужби; студенти вищих навчальних закладів; польські громадяни; службовці земських установ та чини міської і повітової варти до особливого розпорядження коменданта. Призиву підлягали всі офіцери віком до 30 років та військові лікарі віком до 44 років. Доставка мобілізованих повинна була здійснюватися на возах до найближчої залізничної станції, а потім – залізницею до пунктів збору¹⁸.

Тим часом у повіті з'явилися ознаки анархії у вигляді озброєних загонів невідомої політичної орієнтації або ж чисто кримінального характеру. Так, 4 грудня 1918 р. в економії Костирка і Бракера зупинилася група озброєних людей, що вимагала дати їм коней та продовольство. У Бобринці ця група (близько 160 осіб) роззброїла варту і далі продовжила роззброєння селян, рухаючись з Бобринця та Лозоватки територією повіту. Також у м. Бобринець заїхали п'ять озброєних чоловіків та жінка. Жінка, «Маруся-більшовичка», була в групі головною. Група назвалася «революційним комітетом» і займалася, в основному, реквізицією харчів у всіх економіях між Єлисавет(град)ом та Бобринцем¹⁹.

У самому повітовому центрі великий резонанс викликало вбивство викладача гімназії Лакузо, яке сталося о 20:30 9 грудня на вулиці Олександрівській. Досить швидко співробітники кримінальної варти затримали групу вбивць, а головний свідок вбивства пані Мілеант, що супроводжувала Лакузо у момент нападу, впізнала двох із них. Вбивці були віддані під суд²⁰.

15 грудня в міській пресі було опубліковано звістку про взяття республіканськими військами Одеси, що викликало цілком схвальне ставлення з боку міської громади. Через декілька днів так само схвально більшість містян зустріли звістку про падіння Гетьманської держави.

17 грудня в місті стався конфлікт із підрозділом німецьких вояків, що за домовленістю німецького командування та солдатської ради з Директорією їхав додому. Прибувши до Єлисавет(град)а з боку Помічної, німці почали вимагати відправки їхнього ешелону на Знам'янку, де концентрувалися німецькі війська чисельністю близько 20 тис. вояків. Проте їм було повідомлено, що на ділянці залізниці від станції Бобринської до Знам'янки колія розібрана і відправити ешелон неможливо. Німцям було запропоновано повернутися до Помічної. У відповідь німецькі вояки атакували Єлисавет(град)ський вокзал і роззброїли його охорону. Силами всіх українських військових частин міста німці були розбиті і полонені. У бою загинуло 26 осіб, серед них 12 українських вояків, декілька німців, окрім того, ще близько 60 осіб, у тому числі цивільних, було поранено²¹.

19 грудня 1918 р. новий повітовий комендант Яворський віддав наказ, що забороняв реквізицію будь-яких предметів без його ордерів. Також заборонялися: будь-які арешти без санкції повітового коменданта; усіякі збори та мітинги, як на вулицях, так і в закритих приміщеннях, без його дозволу під загрозою застосування зброї; агітація проти УНР, а також заклики до більшовизму, грабунків, анархії. Була зроблена спроба роззброїти населення за винятком домової охорони. Населення закликалося до спокою, сприяння повітовому коменданту. Про всі випадки незаконних реквізицій, обшуків та грабунків комендант приймав скарги особисто²².

Проте вже наступним наказом Яворський констатував, що грабежі, насильства та вбивства не припинилися. Тому відповідно до наказу Директорії від 22 грудня 1918 р. у місті вводився

¹⁸ От елисаветградского Уездного Воинского начальника // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 29. 12 декабря (29 ноября). С. 2.

¹⁹ В Уезде // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 31. 14 декабря (1 декабря). С. 4.

²⁰ Подробности убийства преподавателя Лакузо и задержание убийц // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 30. 13 декабря (30 ноября). С. 2.

²¹ Приказ повитового коменданта города Елисаветграда и его уезда // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 35. 19 декабря (6 декабря). С. 2.

²² События в Елисаветграде // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 35. 19 декабря (6 декабря). С. 3–4.

військово-польовий суд. Усі справи зі звинуваченнями у вбивствах, грабежах, підпалах, зґвалтуванні та незаконних розстрілах вилучалися з ведення цивільних судів і передавалися до новоствореного трибуналу²³.

Одночасно міська соціал-демократія спробувала відновити Раду робітничих депутатів. Проти відновлення Ради виступили соціалісти-революціонери, боячись, що Радою можуть скористатися більшовики. Тому, коли 19 грудня Рада зібралася на засідання, на нього прийшов представник коменданта Яворського і попросив депутатів відкласти засідання. Після короткої суперечки Рада відклала своє засідання на невизначений строк²⁴.

22 грудня 1918 р. відбулися збори мобілізованих солдат. На зборах порушено декілька питань: вимога створення комітету солдатських депутатів та повернення тих мобілізованих, що самовільно розійшлися по домівках після отримання звістки про падіння Гетьманату²⁵.

24 грудня командир елісавет(град)ської залози М. Вербицький, що також іменував себе «отаманом січової дивізії», оголосив у місті військовий стан. Він передбачав обмеження діяльності громадськості та органів місцевого самоврядування, розважальних установ, а також зібрання. У Єлісавет(град)і вводилася комендантська година. На 25 грудня були призначені практичні стрільби, аби мобілізовані солдати не сиділи без діла і не розходилися по домівках²⁶.

26 грудня загострилася ситуація навколо заводу Ельворті. Не змирившись із перемогою робітників, керівництво заводу знову оголосило локаут – суцільне звільнення працівників підприємства. У відповідь робітники просили міську думу віднайти спосіб не закривати завод, а взяти його під міське управління. Проте для цього потрібно було б у триденний термін віднайти десь 500 тис. крб у страйковий фонд, що в умовах зростаючої анархії було проблематичним²⁷.

28 грудня до Єлісавет(града) прибув для ознайомлення зі станом речей губернський комісар уряду УНР Г. Нянчур. Наступного дня він вирішив перенести свою особисту канцелярію до Єлісавет(града) у зв'язку із загрозою від білогвардійських добровольчих формувань, що діяли у районі Запоріжжя та Катеринослава. У районі станції Апостолове незадовго до цього війська отамана Григор'єва розбили півторатисячний білогвардійський загін, що намагався пройти через Долинську на Миколаїв. Катеринослав 27–28 грудня був зайнятий махновськими та більшовицькими загонами. У самому Миколаєві та Херсоні населення зайняло вичікувальну позицію щодо сторін збройної борні. Республіканські ж війська готувалися до нового наступу на Одесу з метою відбити її у військ Антанти. До того ж, Єлісавет(град) видався Нянчуру зручнішим стосовно сполучення з Києвом²⁸.

Таким чином, на короткий термін Єлісавет став центром адміністрації УНР у Херсонській губернії. Відповідно губернський селянський з'їзд, що розпочав роботу 29 грудня 1918 р., а також губернський з'їзд вчителів, що відбувся 7–8 січня 1919 р., проходили у Єлісаветі. Обидва з'їзди заявили про свою підтримку Директорії, щоправда, не виробивши якихось важливих рішень. Так само у Єлісаветі 19 січня відкрився губернський з'їзд робітників.

20 січня м. Бобринець було взято під контроль невідомими озброєними загонами. Місцева залоза Директорії на той момент була морально розкладена систематичним пияцтвом та вчиняла насильницькі дії над мешканцями. Загони прийшли у Бобринець із села Роцхавка. Командири загонів мали при собі печатку Вознесенського революційного комітету. Очевидно, це були партизанські загони з Вознесенська та Губівки, які радянськими

²³ Приказ коменданта г. Елисаветграда и его уезда // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 35. 19 декабря (6 декабря). С. 2.

²⁴ К образованию Совета Рабочих депутатов. Собрание 17 декабря // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 35. 19 декабря (6 декабря). С. 4.

²⁵ Протокол заседания представителей от мобилизованных солдат волостей Елисаветградского уезда // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 37. 22 декабря (9 декабря). С. 2.

²⁶ Приказ Повитового Коменданта г. Елисаветград и его уезда. Наказ Коменданта і Отамана січової дивізії // Наша Жизнь. Рабочая газета. №39. 25 декабря (12 декабря) 1918 года. С. 2.

²⁷ К локауту // Наша Жизнь. Рабочая газета. № 40. 26 декабря (13 декабря) 1918 года. С. 2.

²⁸ Беседа с губернским комиссаром // Наша Жизнь. Рабочая газета. № 42. 28 декабря (15 декабря) 1918 года. С. 3.

істориками були заднім числом зараховані до більшовицьких. До них приєднався і бобринчанин Білоконенко. Місцевих прибульці не чіпали, лише наклали контрибуцію у 400 тис. крб, яку через непосильність згодом зменшили до 70 тис. Також партизани відчинили двері крамниці Чеченіна з товарами Державного хлібного бюро, які разом із місцевими мешканцями розтягнули.

У той же час до повітового центру дійшли чутки: під Бобринцем з'явилися махновські загони. З метою попередити нові кровопролиття в бік Бобринця виїхала делегація міської думи. Близько полудня вона з'ясувала, що ніяких махновців ані у Бобринці, ані навколо нього не було, а відтак інша делегація, від Ради робітничих депутатів, до Бобринця не поїхала. Газети також сповістили спочатку про загибель брата отамана Вербицького Бориса, але згодом уточнили, що загинув сам Михайло Вербицький, а не його брат. Щоправда, у цьому ж номері з уточненням був вміщений некролог на смерть Дмитра Вербицького та козаків його куреня.

Незадовго до зазначених подій до Єлисавет(град)а прибув і загін Данилова-Босого. Вербицький довідавшись від Данилова, що той у Першу світову був артилеристом, призначив його командиром артилерійського взводу. Коли прорадянські партизани захопили Бобринець, артвзводу довелося взяти участь у контрнаступі петлюрівців. 21 січня о 14:00 загін козаків з Єлисавета під командою Колесника разом із артилеристами Данилова розпочали наступ на позиції партизан, що окопалися біля мосту і млина. Бій тривав близько п'яти годин. Завдяки артилерійській підтримці українські козаки перемогли і захопили місто. У Бобринці почався єврейський погром, під час якого загинуло близько 20 осіб, імена 10 з яких у той же день стали відомі єлисавет(градсь)кій пресі²⁹.

У лютому 1919 р. до території Олександрійського та Єлисаветградського повітів почали наближатися частини Харківської групи більшовицьких військ. Так, ще 1 лютого 2-а дивізія Аусема взяла Кременчук. Проте Єлисавет(град) цікавив червоних набагато менше, ніж вузлова станція Знамянка або ж повітовий центр Олександрія.

Тим часом: петлюрівці у районі с. Новоолександрівка розбили загін махновців – піхота розбіглася, а близько 200 кіннотників, що прорвалися, зосередилися у с. Троїцькому, за три версти від Нової Одеси; п'ять спійманих махновців розстріляли селяни с. Покровське і тепер махновці обіцяли помститися, розстрілявши по 50 селян за кожного махновця; район Вознесенська зайняли війська Антанти – з приміського села Березівка на запити телеграфом відповідав англо-французький караул³⁰.

У такій ситуації Єлисавет(градсь)ка Рада, що була за своїм складом далеко не більшовицькою, могла б просто чекати, доки війська УНР евакуюються з міста. Проте їй стало відомо, що до Єлисавет(град)а, у якому перебував губернський комісар, були звезені гроші з Катеринослава та інших міст Херсонської губернії. За різними чутками, що доходили до виконкому місцевої Ради, у повітовому центрі зберігалось від 100 тис. до 42 млн крб готівкою, а також було зосереджено 300 тис. пудів борошна, а у повіті – ще 700 тис. пудів.

Г. Нячур планував вивезти цінності до району Волочиська, але не міг покластися навіть на власних бійців. Для вивезення було призначено частини вояків-галичан, очевидно за певну оплату. На момент виступу було вже вивезено близько 100 тис. пудів борошна³¹. Місто, яке мало надлишок усього, могло моментально опинитися і без продовольства, і без грошей. Відповідно Рада ухвалила резолюцію, що передбачала передачу контролю за матеріальними цінностями виконавчому комітету Ради.

Ще 30 січня 1918 р. делегація комітету громадської безпеки місцевого самоуправління провела переговори з комендантом місцевого гарнізону, який обіцяв начальнику місцевої міліції Бутлерову, що припинить реквізиції, які провадили його козаки, а вилучення і вивіз за межі міста будь-яких цінностей буде провадитися лише з дозволу комітету громадської безпеки³².

²⁹ Наша Жизнь. Рабочая газета. 1919. № 18. 25 (12) января. С. 3–4.

³⁰ Сведения Елисаветградского информационного бюро // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1919. № 24. 1 (19) февраля. С. 3.

³¹ Собрание рабочих 31 января // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1919. № 24. 1 (19) февраля. С. 3–4.

³² В комитете общественной безопасности // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1919. № 25. 2 (20) февраля. С. 3–4.

31 січня – 1 лютого 1919 р. діячі міського самоврядування створили військово-революційний комітет, який почав готувати повстання проти військ Директорії. На виступ їх надихало минулорічне січневе народне повстання проти анархістів Марусі. У ніч з 1 на 2 лютого 1919 р. представники ВРК перейшли до рішучих дій: були заарештовані губернський комісар Нянчур, головний штаб петлюрівських військ у Палас-Отелі, штаби окремих військових частин і комендатура. Військово-революційний комітет оголосив себе єдиною владою в місті.

Проте вірним Директорії залишився полк галичан під командою доктора Копцюка. Український 1-й Січовий полк під командуванням Гаркуші зайняв непевну позицію – не виступив проти повстання, але і відмовився роззброюватися.

Хоч ВРК і оголосив себе єдиною владою в Єлисаветі, розпорядження робітничим загонам почали віддавати й інші організації, зокрема «Союз металістів». Військово-революційному комітету підпорядковувалася лише так звана домова охорона, що була під контролем соціалістів-революціонерів, значною мірою єврейського походження.

Відчувши неорганізованість супротивників, Копцюк зібрав 50 галичан і взяв будівлю юнкерського училища, де захопив кулемети. Після цього до галичан приєдналася частина особового складу січового полку. Разом петлюрівці відбили Палас-Отель і продовжили зачищати вулицю Дворцову в напрямку будівлі міської думи, змусивши виконком евакуюватися до іншого приміщення.

Після цього війська УНР роззброїли домову охорону. Процес роззброєння спочатку відбувався досить коректно й толерантно, але зі зростанням сил Директорії почав супроводжуватися приниженням, грабунком та побиттям, передусім осіб єврейської національності. Проте тема єврейських погромів у Єлисавет(град)і й Бобринці потребує окремого висвітлення.

Єлисаветом поширилися чутки, що міліціонери четвертого району міста начебто «кинули бомбу» у вояків, що стало приводом для повного роззброєння міліції 4-го та 5-го районів, що відповідно зменшило сили міської самоохорони практично удвічі.

Надвечір 3 лютого практично все місто було охоплене погромами, у яких брали участь близько 1500 солдат та козаків. Військові блокували вулиці Дворцову та Велику Перспективну, де планомірно обносили крамницю за крамницею. Усе награване зносилося до Московських казарм, а потім перевозилося на вокзал. 200 міських міліціонерів спромоглися лише врятувати від розгрому приватними особами склади спиртного³³.

Водночас комітет громадської безпеки продовжував безрезультатні переговори з військовими частинами Директорії щодо відсічі грабункам і вжиття заходів для припинення погромів. Лише начальнику міліції вдалося вмовити Копцюка та Гаркушу вислати на вулиці броньовик і кінний загін, які припинили нищення крамниць. Це у свою чергу викликало незадоволення погромників, які сподівалися, що перешкод для погрому не буде.

Зранку 4 лютого біля колишньої фортеці св. Єлисавети зібралися озброєні робітники заводу Бургардта. Також на боці Військово-революційного комітету виступив артилерійський взвод Данилова, який відкрив вогонь із фортечних валів по республіканських військах. Поступово останніх витиснули до Московських казарм та юнкерського училища. Там вони отримали звістку, що до Єлисавет(град)а від Знам'янки рухаються більшовицькі війська, викликані головою Ради робітничих депутатів Вороніним. У ніч з 4 на 5 лютого війська УНР відступили до вокзалу та евакуювалися з міста, вивозячи усе реквізоване і награване³⁴.

6 лютого від Знам'янки до Єлисавет(град)а підійшов кінний загін Павла Ткаченка, який, загалом, дотримувався більшовицької орієнтації, хоча і називав себе отаманом. 7 лютого до міста дісталися червоні партизани з Лозоватки та Губівки. У цей же період на бік червоних перейшов отаман Григор'єв, що мав численне військо, базоване у районі Олександрії, яке також могло підтримати виступ. Влада у Єлисавет(град)і повністю перейшла до міського

³³ Переворот и контрпереворот // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1919. № 26. 7 февраля. С. 3.

³⁴ Наша Жизнь. Рабочая газета. 1919. № 26. 7 февраля. С. 4.

самоврядування, представленого багатопартійним земським зібранням та переважно есеро-меншовицькою Радою робітничих та солдатських депутатів.

Висновки. Таким чином, з інформації, яка міститься в Єлисавет(град)ських газетах впливає дуже складна калейдоскопічна картина протистояння багатьох політичних гравців, у якій більшовики зрештою відіграли вагомий, але далеко не головний роль. Основна лінія протистояння проходила між військовою владою УНР, що намагалася фактично ввести у губернії та повіті військову диктатуру і місцевим самоврядуванням, що марило революційною демократією, проте не забувало про матеріальний інтерес. І якщо суто ідеологічні розбіжності якось дозволяли уживатися їм між собою, то різне розуміння способу розподілу матеріальних ресурсів призвело до трагічного протистояння, в результатами якого скористалися більшовики – сила потужна, централізована, проте фактично стороння для міста Єлисавет(град)а і його мешканців.

REFERENCES

Okruzhnaya Oktyabrskaya komissiya (1927) Gody borby. Sbornik materialov po istorii revoliutsionnogo dvizheniya na Zinovevshine. (K desyatoy godovshchine Oktyabrskoy revolyutsii). Zinovevsk. [in Russian].

Mytrofanenko, Yu. (Ed.). (2018). *Roky boroty 1917–1922 na Yelysavetchyni. Ukrainskyi pohliad. 1917–1918 rr. Pochatok revoliutsiinoi stikhii.* (Vol. 1). Kropyvnytskyi : Imeks-LTD. [in Ukrainian].

Oleg BABENKO,
Director of the State Archive,
Kirovograd region,
Kropyvnytskyi, Ukraine,
e-mail: dir@dakiro.kr-admin.gov.ua

ELIZAVETGRAD UNDER THE POWER OF THE DIRECTORY OF THE UPR (NOVEMBER 1918 – FEBRUARY 1919)

The article is dedicated to a short period of the power of the Directory of the Ukrainian People's Republic in the city of Elizavetgrad, a district center of Kherson province, in November 1918 – February 1919.

In November 1918, the city was under the control of the government of the Hetman of the Ukrainian State Pavlo Skoropadsky. However, in rural communities of Elizavetgrad district, the insurgent movement had already grown in strength, which eventually led to the downfall of the Ukrainian State.

The anti-Hetman coup d'état led by Captain Mikhail Verbitsky, which was supported by the local branch of the «Ukrainian National Union», had a peaceful character to establish control over the city and district, as well as military formations under the authority of the Directory of the UPR.

In this article, there were demonstrated main measures of the UPR military command to conduct military conscription in the district, as well as material resources for the defence of the UPR.

The article also concerns the multi-power system in the district: the military authorities of the Directory of the UPR, the local self-government, and the Soviet of Workers' Deputies. The City Council was directly concerned on the city economy, as well as maintaining law and order. For this purpose, there was created a committee for public safety, which commanded the home guards (city voluntary police) and the former Hetman's guard. The Soviet of Workers' Deputies was virtually inactive, but exploiting the trade unions, it struggled for the signing of a collective workers' agreement under the leadership of the Elvorty plant.

In December 1918 – January 1919, anarchy gradually spreads in the district. Numerous armed formations and criminal gangs spring up and conflict with the German contingent which had to evacuate the territory of the district according to the Compiegne Armistice. Under these circumstances, the military leadership of the UPR began to take the necessary measures to mobilize its units and overcome anarchy in the city and the district. However, since the end of January, the situation in the province was aggravated due to the activation of the Bolsheviks, the White Guards and the anarchists.

The details of the offensive of the Military Revolutionary Committee against the UPR and of the pogrom of Jews, 1–5 February 1919 are also showed in this article. The cause of the Red uprising and the reasons for its defeat are demonstrated. The paper also concerns the downfall of the UPR and the establishment of the Soviet power in the city.

Key words: *the Ukrainian National Revolution of 1917–1921; the Ukrainian State of 1918; the Anti-Hetman coup of November-December 1918; the Directory of the UPR of 1918–1919.*

Рецензенти: *Котляр Ю., д-р іст. наук, професор;
Левченко Л., д-р іст. наук, професор.*